

ارزیابی کمیّت گرای سیوطی در تبیین موضوع قرائت قرآن؛

مطالعه موردی نوع سی و پنج الاتقان فی علوم القرآن

پرویز آزادی*

فاطمه باقری بهلولی**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۴/۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱/۱۹

چکیده

کمیّت‌گرایی و مشغول شدن به ظاهر، یکی از آسیب‌های جدی در پرداختن به تعلیم اسلامی محسوب می‌شود؛ مقوله‌ای که از دیدگاه قرآن و سنت بارها مورد نقد قرار گرفته است. یکی از این تعلیم، قرائت قرآن کریم است. قرآن کریم، سنت پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) بر قرائت قرآن تأکید فراوان دارند. این تأکیدها موجب شده است مسلمانان در این مقوله به تألیف و تحقیق گسترده‌ای بپردازند. مسئله‌ای که در اینجا وجود دارد، میزان اهمیت دادن به اصل قرائت و در کنار آن پرداختن به سایر موضوعات مکمل قرائت قرآن است.

یکی از دانشمندان علوم قرآنی که به این مساله به صورت جدی پرداخته، سیوطی است. در این مقاله تلاش بر این است نوع رویکرد سیوطی به قرائت بر اساس بررسی سندی و معیارهای موجود در مکتب اهل بیت (ع) مورد نقد و ارزیابی قرار گیرد. از اشکالات اساسی بر این نوع رویکرد، تکثر روایات مقطوع، مرفوع و منقطع، نقل مطالب فراوان از صحابه، تابعین و قراء به نحوی که شبهه روایت بودن را دارد، و تأکید بیش از اندازه بر ظواهر قرائت و غفلت از مساله اصلی آن یعنی تدبر است.

* استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (نویسنده مسئول)

azadiparviz@ut.ac.ir

** دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه بین‌المللی امام خمینی

fbagheri92@yahoo.com

تدبر و میزان اهمیت آن در قرآن کریم و مکتب اهل بیت(ع) نیز در انتهای هر بخش مورد تبیین قرار می‌گیرد.

واژگان کلیدی

علم قرائت، اهل بیت(ع)، الاتقان، سیوطی، تدبر.

مقدمه

نوع سی و پنجم از کتاب «الاتقان فی علوم القرآن» سیوطی با عنوان «فی آداب تلاوته و تالیه» نوشته شده است. سیوطی در این نوع به آدابی که قاری قرآن باید قبل، حین و بعد از قرائت به آن‌ها توجه داشته باشد، اشاره می‌کند. وی در تبیین این نوع، چهل و هفت روایت از پیامبر(ص) و نه روایت از صحابه و تابعین می‌آورد و مابقی مباحث وی سخنان و دیدگاه‌های قراء در امر قرائت است.

محتوای موجود در دو بخش آداب ظاهری یا کمیت‌گرایی و آداب باطنی یا کیفیت‌گرایی بررسی می‌شود. این مقاله به دنبال یافتن معیارها و دیدگاه‌های سیوطی در بیان موضوع قرائت قرآن است. معیارها و دیدگاه‌ها و روش او بر اساس بررسی سندی روایات موجود و معیارهای موجود در مکتب اهل بیت(ع) مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. در این نوشتار سعی شده روایات سیوطی به هر نحو ممکن در منابع اهل سنت ردیابی و بر اساس معیارهای خودشان و حتی به بیان علمای اهل سنت مورد نقد و ارزیابی قرار گیرد. درباره روایاتی که به اعتراف سیوطی، روایت نیست و قول صحابه، تابعین و قراء است، نقد به خود مطلب باز می‌گردد و اینکه تا چه حد برای سیوطی نقل آراء افراد دیگری به غیر از پیامبر اکرم(ص) موضوعیت داشته است. لازم به ذکر است که سعی می‌شود تمامی روایات سیوطی در منابع اهل سنت ردیابی و اگر در منابع متقدم وجود دارد از آن‌ها نیز نقل شود و اگر در منابع متقدم نسبت به آن‌ها نقدی صورت گرفته باشد، مطرح شود.

مباحث سیوطی در نوع سی و پنجم را می‌توان در دو بخش اساسی آداب ظاهری یا کمیت‌گرایی و آداب باطنی تقسیم کرد:

۱. آداب ظاهری قرائت قرآن

مباحث موجود در نوع سی و پنج الاتقان، توسط نگارنده در دسته‌بندی‌های خاصی قرار گرفته است که در اینجا سعی می‌شود همان دسته‌بندی سیوطی حفظ شود و ابتدا تمامی مباحثی که وی مطرح کرده است به دیده ارزیابی سندی، مورد بررسی قرار گیرد. مباحث این بخش را می‌توان تحت عناوین ذیل قرار داد:

۱-۱. فضیلت قرائت

سیوطی در این بخش ابتدا در جهت تاکید بر قرائت، بسیار به آیه «يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ»، آیات الهی را در دل شب می‌خوانند (آل عمران: ۱۱۳)، استناد می‌کند و در ادامه روایاتی را به این شرح نقل می‌کند:

- روایتی از پیامبر اکرم (ص) درباره حسادت نسبت به کسی که شبانه روز قرآن می‌خواند (ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۴، ص ۳۳۰؛ ابن ماجه، بی تا، ج ۲، ص ۱۴۰۸) که این قاری ثواب زیادی خواهد برد. (ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۵، ص ۱۷۵؛ بخاری، بی تا، ج ۱، ص ۲۱۶)

- روایتی از پیامبر اکرم (ص) که خداوند می‌فرماید: هرکس ذکر من، او را از سوال کردن باز دارد، بهترین چیزی که به سوال کنندگان عطا می‌کنم، به او می‌دهم. این روایت را ترمذی «حسن غریب»، و دارمی، به دلیل ضعف دو راوی، ضعیف شمرده است (ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۵، ص ۱۸۴؛ دارمی، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۱۱۲) و زملی نیز بسیار ضعیف شمرده است (سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۳۳۴). به نظر می‌رسد منظور سیوطی از نقل این روایت که در آن به جای قرائت، واژه ذکر آمده است، قرائت قرآن باشد.

در این موضوع روایت دیگری به شفاعت قرآن نسبت به اهل خود اشاره دارد که این روایت در صحیح بخاری (۱۴۲۲، ج ۱، ص ۵۵۳) و فضائل القرآن فریابی (۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۱۳۳) از پیامبر (ص) و بدون ذکر صحت یا ضعف آن آمده است. در همین

سیاق وی به روایتی اشاره می‌کند که: «در خانه‌ای که قرآن قرائت شود ساکنان آن خانه برای اهل آسمان نورانی خواهد بود». این روایت در منابع دیگر (بیهقی، ۱۴۲۳، ج ۳، ص ۳۷۰؛ فریابی، ۱۴۰۹، ج ۱، صص ۱۵۲-۱۴۵؛ ابی داود، بی تا، ج ۲، صص ۷۰-۷۱؛ دارمی، ۱۴۱۲، ج ۴، صص ۲۰۸۳-۲۰۱۰؛ مسلم، بی تا، ج ۱، صص ۵۵۳-۵۵۴) نیز آمده، ولی صحت و ضعف آن مشخص نشده است.

روایت دیگر سیوطی در همین موضوع از پیامبر اکرم به دلیل وجود راوی «واهی الحدیث»، ضعیف شمرده شده است (مناوی، ۱۳۵۶، ج ۶، ص ۲۹۰).

بحث دیگر در فضیلت قرائت قرآن، برترین اعمال بودن آن است. سیوطی روایتی در این موضوع از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده است که زملی سند آن را به دلیل بعضی راویان آن ضعیف شمرده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۳۴). در فضیلت قرائت، روایتی از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده که قاری دارای منزلت بسیار است (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۶)؛ در سنن ابی داود سند این روایت حسن ارزیابی شده است (ابی داود، بی تا، ج ۲، ص ۷۳).

همچنین در این موضوع روایت دیگری نقل کرده که قرآن، مهمانی خداست از آن دوری نکنید. این روایت در *الاتقان* (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۳۴) ضعیف و در سایر کتب (قاسم بن سلام، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۴۹؛ فریابی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۱۵۲ و ۱۵۶؛ ابن ابی شیبیه، ۱۹۹۷م، ج ۱، ص ۲۵۱؛ طبرانی، بی تا، ج ۹، ص ۱۲۹؛ دارمی، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۰۸۹) به شکل دیگری آمده و با این نقل سیوطی، فقط در کتاب *شعب الایمان* (بیهقی، ۱۴۲۳، ج ۳، ص ۳۹۱) آمده است.

در مکتب اهل بیت (ع) بهره‌مندی از زندگی سعادت‌مند و دیگر برکات الهی (شعیری، بی تا، ص ۴۱)، بارور کردن ایمان (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۵۷۲)، نجات از عذاب (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۱۹) و اعطای ثواب شاکرین (راوندی، ۱۴۰۷، ص ۳۳) از برکات قرائت و حفظ قرآن است.

۲-۱. آداب قاری و قرائت

در آداب قاری روایتی را نقل می‌کند که از اسباب معیشت قرار دادن قرائت نهی شده است (سیوطی، ج ۱، ص ۲۲۵) که سند آن در سنن ترمذی حسن است، (ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۵، ص ۱۷۹) و زملی سند این روایت را مرسل صحیح می‌داند (سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۳۶۵). در روایت دیگری قاری ظالم نزد قرآن ملعون دانسته شده است. سیوطی این روایت را در تاریخ کبیر بخاری با سند صالح دانسته است. همچنین زرکشی در البرهان (زرکشی، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۴۸۱) به نقل از تاریخ کبیر بخاری آورده است، اما باز هم سند مشخص نیست تا بررسی شود این روایت از کیست.

۱-۲-۱. ترتیل خوانی قرآن

سیوطی در آداب قرائت روایاتی را در قرائت با ترتیل و آهسته خواندن بیان می‌کند. (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۶) اولین روایت، نحوه قرائت پیامبر از ام سلمه است که قرائت ایشان را «حرف حرف» توصیف می‌کند، این روایت در کتاب سنن نسایی (نسایی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۱۸۱) و سنن ابی داود (ابی داود، بی تا، ج ۲، ص ۷۳) ضعیف شناخته شده است. همچنین روایتی از انس، درباره نحوه قرائت پیامبر نقل شده است که صحت و سقم آن مشخص نیست. (بیهقی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۶؛ بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص ۱۹۵).

دو قول نیز از ابن مسعود در نهی از تند خواندن قرآن می‌آورد که قول اول با اندک تفاوتی در سنن ابی داود (بی تا، ج ۲، ص ۵۶) و صحیح مسلم (بی تا، ج ۱، ص ۵۶۳) آمده است، و در ادامه سخن، ابن مسعود بیان می‌کند که من شواهدی از قرائت دو سوره هماهنگ با هم و یا دو سوره مفصل توسط پیامبر در نماز دارم، و این نکته را در تایید سخن خود به کار برده است، حال آنکه این روایت ارتباطی با سخن ابن مسعود ندارد و نمی‌تواند تایید سخن او باشد. در روایت دوم نیز ابن مسعود از تندخوانی قرائت قرآن نهی می‌کند، اما در منبعی که زملی برای این روایت معرفی کرده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۴۲)، همان روایت اول آمده است و توضیحات اضافی که

از ابن مسعود در نهی از تندخوانی، برای تدبیر و حرکت دل با آیات قرآن بیان شده، نیامده است (طبرانی، بی تا، ج ۱۰، ص ۳۴).

در این موضوع، سیوطی از بیان مطلب در قالب روایت بیرون می آید و مطلبی را در ترتیل، تفخیم و آشکار کردن حروف نقل می کند (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۶)، که عین مطلب البرهان (زرکشی، ۱۳۷۶ق، ص ۴۵۰) است. مطلبی نیز در استحباب قرائت با تفخیم و پرهیز از نازک کردن صدا بیان می کند (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۹) که اگرچه ادعا می کند بر اساس روایت حاکم نیشابوری (۱۴۱ق، ج ۱، ص ۷۳۶-۷۳۹) آورده است، اما در آن منبع یافت نشد.

سیوطی در موضوع قرائت با صدای بلند یا آهسته خواندن در شرایط خاص نقل می کند که سند روایت با صوت بلند، صحیح (ابی داوود، بی تا، ج ۲، ص ۷۵)، و سند روایت قرائت با صدای آهسته، در التبیان فی آداب حملۀ القرآن، حسن (نووی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۰۸) و در سنن ابی داود بر خلاف آنچه در التبیان درباره نوع سند سنن ابی داود گفته، صحیح است (ابی داود، بی تا، ج ۲، ص ۳۸). نووی این دو روایت را با یکدیگر بدین صورت جمع نموده است که، آهسته خواندن برای دوری از ریا و بلند خواند برای بیدار کردن دل شنونده و به تفکر واداشتن اوست، و روایتی را از پیامبر به عنوان دلیل بر جمع خود، نقل کرده است؛ اینکه پیامبر در مسجد معتکف بود و به افرادی که با صدای بلند قرآن قرائت می کردند، تذکر می داد که باعث آزار دیگران نشوند. این روایت در سنن کبری (نسایی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۳۸۶-۳۸۷) با اختلاف عبارات آمده است، در سنن ابی داود (بی تا، ج ۲، ص ۳۸)، با همان عبارات الاتقان و سند روایت صحیح، اما در الاتقان (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۵۳) زملی سند این روایت را دارای اضطراب شدید می داند.

۱-۲-۲. قرائت از روی مصحف

در ادامه موضوع آداب قرائت درباره فضیلت قرائت از روی مصحف چهار روایت به نقل از پیامبر اکرم در تأیید سخن خود مبنی بر فضیلت قرائت از روی مصحف نقل می کند. روایت اول به صورت مرفوع از پیامبر نقل شده است، اما در الاتقان (سیوطی،

۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۵۵) و در کتاب مجمع الزوائد (هیثمی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۱۲۵)، به دلیل ضعف بعضی از راویان، ضعیف شمرده شده است. روایت دوم به گفته خود سیوطی در فتح الباری (عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱، ص ۷۸) و شعب الایمان (بیهقی، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۵۰۹) ضعیف است. روایت سوم را نیز بیهقی منکر می‌داند (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۹) و در کتاب الکامل (جرجانی، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۳۸۷) راوی و روایت منکر معرفی شده است. روایت آخر نیز به دلیل وجود سعید بن ابی مریم، ضعیف شناخته شده است (هیثمی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۱۶۵). سیوطی در ادامه مطالبی را از قراء و علمای علوم قرآنی نقل کرده است (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۰) که هیچ کدام روایت نیست.

در مکتب ائمه اطهار(ع) قرائت قرآن نزد ظالم برای کسب معیشت را، لعن او به اندازه هر حرفی که می‌خواند و محشور شدن او با صورتی بدون گوشت و فقط توبه نمودن را موجب خلاصی از عذاب دانسته‌اند (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۶۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷، ص ۲۲۲؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۲). همچنین ایشان قرائت از روی مصحف را برای بهره‌مندی چشم و تخفیف در عذاب والدین، حتی اگر کافر باشند، توصیه کرده‌اند (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۶۱۳). پیامبر نیز نگاه کردن به مصحف و تفکر در آیات و عبرت گرفتن از عجائب آن را برای بهره‌مندی چشم از عبادت را توصیه نموده است (ورام، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۵۰).

امام علی(ع) معنای قرائت با ترتیل در آیه «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیْلًا» (مزمّل: ۴) را اندیشیدن در آیات و نشانه‌ها و تدبیر در آیات قرآن دانسته، نه اینکه مانند شعر خواندن با سرعت شعر باشد (ابن حیون، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۱۶۱) و نحوه قرائت ترتیل را، طلب رحمت در آیات مربوط به بهشت و پناه بردن به خدا در آیات مربوط به عذاب و گفتن لبیک در آیاتی که خطاب «یا ایُّها الناس» و «یا ایُّها الذین آمنوا» آمده، دانسته‌اند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۶۹). ایشان در دعاهای خود، قرائتی که مورد رضای خداوند باشد و دوری از قرائت قرآن به صورت شعر خوانی را خواسته‌اند (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۳۷۵؛ طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۴۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۲۰۷).

۱-۲-۳. طهارت برای قرائت

سیوطی مباحث مربوط به طهارت و نظافت حین قرائت را در چند مقوله آورده است. بخش اول شامل دو روایت ناسازگار است؛ روایت اول درباره کراهت پیامبر در قرائت بدون طهارت است که این روایت در منابع زملی به قرائت ذکر پیامبر در هر حالتی اشاره دارد (مسلم، بی تا، ج ۱، ص ۲۸۲؛ ابی داود، بی تا، ج ۱، ص ۵؛ ابن ماجه، بی تا، ج ۱، ص ۱۱۰) اما سیوطی آن را مختص به قرائت دانسته (۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۴) حال آنکه در منابع این روایت چنین تخصیصی وجود ندارد.

روایت دوم در قرائت ایشان با حالت حدث به نقل از امام الحرمین آمده است؛ اما در منبع مذکور سیوطی این روایت پیدا نشد (شافعی، ۱۴۰۰ق، ج ۱، ص ۷-۲۲؛ جوینی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص ۱۱۹-۱۴۱). اما روایت در کتب دیگر به انحاء گوناگون از قرائت بدون وضوی پیامبر آمده که در بعضی ضعیف شمرده شده است (بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۴۷؛ ابی داود، بی تا، ج ۱، ص ۵۹؛ ابن ماجه، بی تا، ج ۱، ص ۱۵۹). همچنین سخنی از نووی در این موضوع نقل کرده است، (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۴) که در اصل منبع یعنی شرح المهدب وجود نداشت (نووی، بی تا، ج ۲، صص ۲-۱۵). ذکر مطالب بدون منبع مانند: تحریم قرائت بر جنب و حائض و همچنین قرائت با دهان نجس نیز از اشکالات اساسی این بخش است (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۴).

در مکتب اهل بیت (ع) طهارت و وضو برای مس و کتابت قرآن شرط است و برای صرف قرائت، حتی جنب و حائض؛ می تواند بدون وضو قرائت کند، با این حال امام علی (ع) قرائت با وضو را مستحب شمرده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۵۰؛ صدوق، ۱۳۶۲ش، ج ۲، ص ۶۲۷؛ مجلسی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۳۸۴).

در بخش دوم به مسواک زدن قبل از قرائت در روایتی موقوف و مرفوع اشاره شده است، اما سند آن در *الاتقان* ضعیف و در *سنن ابن ماجه*، یکبار ضعیف و یکبار صحیح شمرده شده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۳۹؛ ابن ماجه، بی تا، ج ۱، ص ۱۰۶). همچنین سیوطی در برداشت خود از روایات، به مسواک زدن بعد از قطع قرائت، برای شروع مجدد قرائت اشاره کرده است، (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۴) اما

با جستجو در منابع مشخص شد، هیچ پیشینه روایی برای این برداشت وجود ندارد (بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۵۸؛ مسلم، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۲۱؛ ابن ماجه، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۰۵) و صرفاً نظر شخصی سیوطی است.

در مکتب اهل بیت (ع) نیز به نظافت دهان به عنوان راه ورود قرآن توصیه و تاکید فراوان شده است (برقی، ۱۳۷۱ق، ج ۲، ص ۵۵۹؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۵۳) اما مانند برداشت سیوطی، در سخنان ایشان وجود ندارد.

۱-۳. آداب موقعیت قرائت

۱-۳-۱. اوقات قرائت

سیوطی در بیان اوقات قرائت، زمان‌هایی را برای قرائت بر اساس روایت و یا غیر روایت آورده است؛ مانند قرائت بعد از عصر، اما خود، آن را غیر قابل پذیرش و بدون اصل دانسته است (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۳). همچنین روایتی مبنی بر ختم قرآن در اول شب یا در آخر شب که در هر دو صورت، فرشتگان بر او درود می‌فرستند (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۳). سند روایت در *النشر* (ابن جزری، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۵۷) و *سنن دارمی* آمده که یکبار صحیح و یکبار موقوف ارزیابی شده است (دارمی، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۱۲۸۰-۲۱۸۱)، اما هیچ یک مستند به سخن پیامبر نیست. او نکات دیگری را درباره قرائت در شب و یا روز گفته است که همه سخنان قراء بوده و روایت نیست (الترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۵، ص ۱۵۵-۱۸۵؛ سخاوی، ۱۴۱۸ق، ص ۲۱۲-۲۱۳؛ رازی، ۱۴۱۵ق، صص ۵۱-۱۳۳، یوسف الحاطی، بی‌تا، صص ۹-۳۰).

در منابع اهل بیت (ع) از پیامبر اکرم (ص) نقل است که به قرائت در صبح و عصر، و قرائت در هر حال توصیه شده است (بحرانی، ۱۳۷۴ش، ج ۱، ص ۱۹؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۱۸۶). ائمه اطهار (ع) قرائت قرآن در حال نماز را دارای اجر و پاداش بیشتری می‌دانند (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، صص ۱۸۶-۱۸۸؛ کافی، ۱۴۰۷ق، ج ۱۵، ص ۴۹۲؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۱۳). از امام حسین (ع) نیز روایتی شبیه آنچه سیوطی درباره درود فرشتگان بر قاری که صبح یا عصر قرائت می‌کند، آورده است

(مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۳، ص ۱۳۰). ائمه (ع) همچنین به اینکه همه کلام شما ذکر خدا و قرائت قرآن باشد، توصیه کرده‌اند (شعیری، بی تا، ص ۴۱).

۱-۳-۲. مکان قرائت

سیوطی به استحباب یا کراهت قرائت قرآن در جاهایی از جمله: قرائت قرآن در جای پاکیزه، رو به قبله و کراهت قرائت در حمام یا در راه، جای کثیف یا در جایی که آسیاب در حال گردش باشد (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۴) اشاره کرده است که هیچ یک از پیامبر (ص) نیست و بدون منبع آورده است. همچنین سیوطی بیان می‌کند که قوم، ذکر قرآن در حمام را مکروه می‌دانند، در صورتی که بخاری در صحیح، آن را فاقد اشکال دانسته است (بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۴۷).

در روایات معصومین (ع) به قرائت در مسجد و خانه توصیه شده و حتی از شعرخوانی در مسجد نهی کرده (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۳۶۹) و فرمودند: مسجد را برای قرائت قرآن ساخته‌اند (ابن طاووس، ۱۴۰۰ق، ج ۱، ص ۲۰۶؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۴، ص ۳۰۸). نیز فرمودند خانه‌ای که در آن قرآن قرائت شود، برای اهل آسمان می‌درخشد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۱۰؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۲۰۰) و باعث خیر و برکت برای اهل آن خانه خواهد شد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۱۳).

همچنین پیامبر به قرائت در خانه توصیه و از رها کردن آن مانند یهود و نصارا و عبادت در کنیسه و ببعها نهی کرده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۱۰). ایشان قرائت در حال رکوع و سجده، در مکان کثیف و حمام را نهی کرده (صدوق، ۱۳۶۲ش، ج ۲، ص ۳۵۷) و قرائت در حمام را در صورتی جایز دانسته‌اند که برای تقرب باشد نه سنجدیدن صدای خود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۵۰۲).

۱-۴. آداب شروع قرائت

۱-۴-۱. نیت و اهدای ثواب قرائت به میت

سیوطی در این بخش بیان کرده است که قرائت نیاز به نیت ندارد و بحثی اختلافی درباره وصول ثواب قرائت به میت آورده؛ که هیچ یک روایت نیست (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۶).

این موضوع در مکتب اهل بیت(ع) به شکل دیگری مطرح است. پیامبر قرائت آیه‌الکرسی و اهدای ثواب آن به میت (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۹، ص ۳۰۰) و امام کاظم(ع) اهدای ثواب چند ختم قرآن به پیامبر، حضرت زهرا و ائمه اطهار(ع) را دارای پاداش بسیار دانسته‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۱۸).

۱-۴-۲. استعاذه و تسمیه در ابتدای قرائت

سیوطی در این باب یازده نکته آورده است که هیچ یک روایت نیست، اگرچه در قرآن به استعاذه (نحل: ۹۸) و تسمیه (نمل: ۳۰) توصیه شده است، اما در هر دو بخش صرفاً به سخنان قراء اشاره شده است. مثلاً می‌نویسد: «بسم الله قبل از آیات «إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ» (فصلت: ۴۷) و «وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ» (انعام: ۱۴۱) به جهت زشتی زیادی که بر خواندن این آیات بعد از استعاذه حاصل می‌شود، و ایهام آن است که ضمیر به شیطان برگردد، نباید خوانده شود (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، صص ۲۱۴-۲۱۵).

در روایات اهل بیت(ع) به استعاذه برای پناه بردن به خدا و رهایی از شر شیطان توصیه و اذکاری بیان شده است (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۱۹۷؛ ابن حیون، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۱۵۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۲۱۵) و در سیره امام کاظم(ع) است که در احتجاجات با هارون الرشید، هرگاه به آیه‌ای استشهاد می‌کرد، ابتدا استعاذه و تسمیه و بعد آیه را قرائت می‌نمود (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۲۰۸) و یا امام جعفر صادق(ع) در نماز قبل از شروع قرائت حمد، ابتدا با صدای بلند استعاذه نموده و بعد تسمیه را بلند می‌خواند (حمیری، ۱۴۱۳ق، ص ۱۲۴).

نیز بیان تسمیه را محفوظ شدن از بلاهای آسمان و زمین (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۳۱۳) و گشایش درهای طاعت (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۲۱۶) دانسته‌اند. از امامین صادقین(ع) روایت است که حق بسم الله را آشکار کنید زیرا خداوند درباره آن فرمود: «وَ إِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ وَكَلِمَةً عَلَىٰ آذَانِهِمْ تُفَوِّرُ» (اسراء: ۴۶). مشرکانی که قرائت پیامبر را می‌شنیدند، زمانی که به «بسم الله الرحمن الرحيم» می‌رسیدند، از پشت ایشان فرار می‌کردند و وقتی از این آیه رد می‌شد، باز می‌گشتند و گوش فرا می‌دادند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۲، ص ۷۴).

۱-۵. آداب حین قرائت

۱-۵-۱. تلاوت با حزن

سیوطی علاوه بر توصیه به گریه یا حالت آن و حزن و خشوع هنگام قرائت قرآن، به جهت آیه «وَ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ» (اسراء: ۱۰۹) روایاتی نیز آورده است؛ از جمله قرائت آیه‌ای از سوی ابن مسعود، بر پیغمبر اکرم و اشک آلود شدن چشم ایشان (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۸). راوی یکبار ابن مسعود و یکبار عمر بن مره را قاری معرفی کرده، اما سند در هر دو صحیح است (ابن ماجه، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۴۰۳؛ ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۵، ص ۲۳۷).

نیز روایت نزول قرآن با حزن به همین جهت قرائت آن با حزن و تباکی (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۸)، سیوطی این روایت را مرفوع و در سنن ترمذی (ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۱، ص ۴۲۴)، الاتقان (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۴۸) و در سنن ابن ماجه (ابن ماجه، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۲۴) و مجمع الزوائد (هیثمی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، صص ۱۶۹-۱۷۰) تضعیف شده است.

همچنین روایتی که بهترین مردم را از لحاظ قرائت کسی معرفی کرده است که هرگاه قرآن بخواند، خودش را به حزن درآورد (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۸)، در کتاب مجمع الزوائد (هیثمی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، صص ۱۶۹-۱۷۰) تضعیف شده و در معجم الکبیر (طبرانی، بی‌تا، ج ۱۱، ص ۷) درباره صحت و یا ضعف آن سخنی نگفته است. و

روایتی که پیامبر سوره‌ای را بر جوانان قرائت و فرمود هر کس گریه کند، بهشت بر او واجب می‌شود و اگر نمی‌کنید خود را شبیه گریه کنندگان سازید (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۸)، سیوطی (۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۸) و زملی (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۵۰)، مرسل شمرده‌اند. و در کتاب *جمال القراء* (سخاوی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۷۲) نیز آمده است، اما درباره صحت و ضعف آن سخنی نگفته است. نکات دیگری نیز از شارح *المهذب* بیان شده، اما روایت نیست (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۸).

در منابع اهل بیت(ع) نیز روایات قرائت با حزن آمده است، از جمله: روایتی که پیامبر قرآن را بر مردم قرائت و آن‌ها را تشویق به گریه یا بکاء می‌کرد (صدوق، ۱۳۷۶ش، ص ۵۴۵) یا آیاتی که امام علی(ع) قرائت و پیامبر می‌گریستند (ابن ماجه، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۴۰۳؛ ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۵، ص ۲۳۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۲۱۶ و ۲۰۶).

یا درباره امام موسی کاظم(ع) نقل شده است که قرائت ایشان بسیار محزون بود و وقتی قرائت می‌کرد، گویی که انسانی مخاطب ایشان بود (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۲۰۹). ایشان در مناجات خود نیز از خداوند توفیق قرائت محزون و خاضعانه را خواسته‌اند (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۴۲؛ نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۳۷۵).

نکته قابل توجه اینکه؛ رویکرد محزون خواندن قرآن برخی را به این تصور سوق داده است که قرآن محزون نازل شده است و این تصور کم و کم وارد منابع روایی و متن خود روایات شده است، در حالی که سند تمام این روایات، چه در منابع شیعه و چه در منابع اهل سنت تضعیف شده است.

۱-۵-۲. مقدار تلاوت قرآن

سیوطی در این بخش، طی روایاتی به مقدار قرائت قرآن اشاره کرده است، از جمله پیامبر به فردی فرمود: قرآن را در یک شب بخوان (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۳). سند این روایت تضعیف شده است (حلبی، ۱۹۹۸م، ص ۱۹۰؛ سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۳۶). و روایتی که عایشه ختم سه یا چهار بار در یک شب را رد کرده و به شیوه پیامبر در قرائت اشاره کرده، (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۳) به دلیل راوی مجهول،

تضعیف شده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۳۵؛ عسقلانی، ۱۳۲۶ق، ج ۱۰، ص ۱۳۷). همچنین روایات مربوط به قرائت قرآن در سه روز، صحیح و حسن ارزیابی شده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۳۶؛ بیهقی، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۴۸۰؛ فریابی، ۱۴۰۹ق، ص ۲۲۴).

در روایتی نیز از پیامبر اکرم (ص) سوال شد: قرآن را در چند روز بخوانیم؟ ایشان از چهل روز شروع و تا هفت روز تمام کرد. در تعلیق بر سنن ابی داوود، روایت را صحیح دانسته مگر قول تا هفت روز؛ زیرا پیامبر تا سه روز هم فرمود (ابی داوود، بی تا، ج ۲، ص ۵۶)، اما زملی سند روایت را به طور قطع صحیح و حسن نشمرده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۳۷). همچنین سخنی را مبنی بر نزول دو بار قرآن در سال‌های پایانی عمر پیامبر و بر این اساس ختم دو بار در سال را آورده است (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۳) که پیشینه روایی ندارد.

در مکتب اهل بیت (ع) به قرائت در شش شب و بیشتر از آن اشاره شده است، چرا که در زمان پیامبر اکرم (ص)، قرآن در یک ماه و کمتر از آن ختم می‌شد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۱۸). همچنین از ختم قرآن در یک شب نهی (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۱۲)، و به قرائت روزانه پنجاه آیه سفارش نموده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۰۹). نیز امام رضا (ع) قرآن را در سه روز ختم می‌کرد و می‌فرمود: اگر بخواهم در کمتر از سه روز نیز ختم می‌کنم، اما هیچ آیه‌ای نیست که به آن برسیم و در آن نیاندیشم (صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص ۱۸۰).

۱-۵-۳. زبان قرائت قرآن

سیوطی در زبان قرائت گفته است: «قرائت قرآن به زبان عجمی مطلقاً جایز نیست» (۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۲۱). باید گفت که این سخن از قراء نقل شده است (زرکشی، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۴۶۴). در این بخش سیوطی سخنی را از شرح المهدب نووی آورده است، اما با جستجو در کتاب المجمعوع فی شرح المهدب (نووی، بی تا، ج ۲، صص ۳۹۲-۳۴۲)، این سخن مشاهده نشد.

نیز می‌نویسد: «قاری بایستی قبل از انتقال از سوره‌ای به سوره دیگر، سوره توحید را قرائت کند» (۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۲۱). این مورد نیز روایت پیامبر نیست (قاسم بن سلام، ۱۴۱۵ق، ص ۱۸۹). همچنین از برعکس خواندن سوره‌ها منع کرده است (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۱) که این سخن نیز متعلق به ابن مسعود است نه پیامبر (ص)، که البته هیشمی راویان آن را از ثقات شمرده است (هیشمی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۱۶۸).

تنها روایتی که در این بخش از پیامبر نقل شده است، مربوط به نهی بلال از مخلوط کردن آیات با یکدیگر است (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۱). سند روایت در سنن ابی داود، حسن (ابی داود، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۷)، در الاتقان، مرسل صحیح (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۱) و توسط زملی، مرسل (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۵۸) شمرده شده است.

سیوطی گفته است: «بیهقی بهترین دلیل بر کراهت آیه آیه خواندن از هر سوره را، ترک کردن نحوه تالیف خداوند و این نکته را مستند به سخن ابن سیرین و روایت پیامبر خطاب به بلال دانسته است». (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۱)

مکتب ائمه (ع)، قرائت عموم مردم و قرائتی که خود تعلیم داده‌اند را ملاک قرائت قرار دادند (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۱۶۳). همچنین ایشان قرائت بر اساس ترتیب آن را از قواعد اسلام برشمرده (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۵، ص ۳۸۲؛ حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۹۶)، و قرائت وارونه قرآن را مورد مذمت شدید قرار دادند (ابن اشعث، بی‌تا، ص ۲۹۳).

۱-۵-۴. تلاوت با صوت حسن

سیوطی در الاتقان (۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۸) سه روایت درباره صوت حسن آورده، که سند یک روایت صحیح (ابی داوود، بی‌تا، ج ۲، ص ۷۴؛ ابن ماجه، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۲۶)، یک روایت حسن (دارمی، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۴۷۴؛ سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۵۱) و دیگری به دلیل ضعف راویان، ضعیف است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ص ۳۵۲؛ هیشمی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۱۷۱) و در یک روایت واحد نیز به قرائت بالحن عرب اشاره کرده است (بیهقی، ۱۴۲۳ق، ج ۴، ص ۲۰۸).

نکات دیگری که سیوطی در این بخش ذکر کرده، مربوط به سخنان تابعین تابعین و قراء است، همچنین دعوت به قرائت از کسی که خوش صداست، گفته نووی است که بر اساس روایتی که آیه ۴۱ سوره نساء برای پیامبر قرائت و ایشان اشک ریختند آورده (نووی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۱۳)، حال آنکه بین این دو نکته ارتباطی وجود ندارد. همچنین جمع شدن عده‌ای و به نوبت قرآن خواندن نیز از گفته سیوطی است.

در مکتب اهل بیت(ع) نیز به زیبایی صوت اهمیت خاصی داده شده، و خود ائمه اطهار(ع) قرآن را با صوت بسیار زیبا قرائت می‌کردند، به گونه‌ای که عابران می‌ایستادند و به صوت ایشان گوش می‌دادند (ابن ادریس، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۶۰۴) و پیامبر به اندازه طاقت نمازگزاران قرائت می‌کرد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۱۵). همچنین ایشان توصیه به قرائت با صدای بلند برای استماع دیگران می‌کردند، زیرا خداوند صدای موزون و آهنگین را دوست دارد (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۷۵).

همچنین به قرائت با الحان عرب توصیه کرده و از قرائت با الحان اهل فسوق نهی کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۶۲۹) و از امام صادق(ع) نقل است: کسی که قرآن را با لحن عجمی قرائت کند، فرشتگان آن را به صورت عربی بالا می‌برند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۱۹).

۱-۵-۵. سجده در هنگام قرائت

سیوطی به سجده در چهارده سوره اشاره کرده که سنت است و سجده بعضی سوره را مستحب معرفی کرده است (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۲). هیچ یک از نکات سجده مستند به سخن پیامبر و یا صحابه نیست.

اما در مکتب اهل بیت(ع)، چهار سوره را سجده واجب معرفی کرده‌اند که سجده آن برای حتی جنب و حائض و کسی که بدون وضوست، به دفعات تکرار، واجب است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۳۱۸؛ حرعاملی، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۳۲۱). همچنین از قرائت عزائم در نماز نهی شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۳۱۸) همچنین سجده را در غیر عزائم نیز مستحب و اذکاری برای سجده بیان کرده‌اند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳۰۶).

۱-۵-۶. نهی از فراموش کردن قرآن

سیوطی روایات پیامبر در فراموشی قرآن را آورده است (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۴)، از جمله، نابخشودنی بودن گناه فراموش نمودن قرآن، اما ترمذی گفته: «کسی ندیده است این روایت از پیامبر نقل شده باشد و سند آن نیز ضعیف است» (ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۵، ص ۱۷۸؛ ابی داود، بی تا، ج ۱، ص ۱۲۶؛ عسقلانی، ۱۳۷۹، ج ۹، ص ۸۶) و ملاقات با خداوند با دستان بریده، توسط فراموش کننده قرآن، که سند روایت ضعیف شمرده شده است (ابی داود، بی تا، ج ۲، ص ۷۵؛ سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۳۸). و نیز سند روایت تجدید پیمان با قرآن، از این جهت که از شتر بی عقال فراری تر است، فقط در *مسند ابی یعلیٰ صحیح ارزیابی شده* (ابی یعلیٰ، ۱۴۰۴ق، ج ۱۳، ص ۲۹۱) و در صحیحین ذکری در صحت و ضعف آن نیامده است (بخاری، ۱۴۲۲، ج ۶، ص ۱۹۳؛ مسلم، بی تا، ج ۱، ص ۵۴۵)

همچنین پیامبر اکرم (ص) از بیان عبارت «فلان آیه را فراموش کردم» نهی کرده و فرموده بگوید: «فراموشم شد» (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۵). روایت در سنن ترمذی صحیح شمرده شده است (ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۵، ص ۱۹۳).
مکتب اهل بیت (ع) فراموش کردن قرآن را باعث از دست دادن مقامات اخروی دانسته‌اند (مجلسی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۱۹۵؛ کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۴، ص ۶۱۳ و ۶۱۷).
همچنین پیامبر اکرم دعایی به امام علی (ع) یاد دادند که هرگز قرآن را فراموش نکند و دعا کردند قلب ایشان ملزم به آنچه حفظ کرده‌اند، باشد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۷۷). غفاری در جمع‌بندی روایات، فراموشی قرآن را ترک قرائت و در نتیجه عمل نکردن به آن دانسته است نه از جهت بی اعتنایی (ابن بابویه، ۱۴۰۶ق، ص ۶۴۷).

۱-۶. آداب ختم قرائت

سیوطی اعمالی را برای ختم قرآن آورده، که در چند بخش قرار می‌گیرد:
بخش اول از جمله؛ روزه گرفتن در روز ختم که عمل صحابی است و روایت پیامبر نیست (ابن ابی شیبه، ۱۹۹۷م، ج ۶، ص ۱۲۹)، جمع نمودن اهل در روز ختم، نیز روایت پیامبر نیست و سند آن صحیح و موقوف ارزیابی شده است (طبرانی، بی تا، ج ۱،

ص ۲۴۳؛ دارمی، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۱۸۰؛ سخاوی، ۱۴۱۸ق، ص ۲۱۳؛ قاسم بن سلام، ۱۴۱۵ق، ص ۱۷۰)، در دعا کردن در این روز، دو روایت مرفوعاً آورده است (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۴) که هر دو اگرچه از پیامبر بوده (طبرانی، بی تا، ج ۱۸، ص ۲۵۹؛ بیهقی، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۴۳۲) اما سند آنها ضعیف است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۶۳؛ بیهقی، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۴۳۲). همچنین راوی روایت دوم بر خلاف آنچه سیوطی معرفی کرده، فرد دیگری است (بیهقی، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۴۳۲).

در بخش دوم به تکبیر گفتن از سوره ضحی تا آخر قرآن، اشاره کرده است، از جمله؛ پیامبر بعد از سوره ضحی تکبیر می گفت که قراء متعددی این را با تکبیر نماز عید فطر قیاس کرده اند (زرکشی، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۴۷۲). در روایتی دیگر است که پیامبر چنین می کرد (بیهقی، ج ۲، ص ۳۷۰) اما در *الاتقان* ضعیف و متروک شمرده شده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۶۲).

سیوطی در روایتی دلیل تکبیر گفتن را نزول سوره ضحی بعد از قطع نزول آورده و خود مانند ابن کثیر اذعان نموده که سند روایت برای تشخیص صحت و ضعف آن معلوم نیست (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۴) اما سخن ابن کثیر مربوط به نوع تکبیر بوده است، نه روایت (ابن کثیر، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص ۴۲۳). همچنین این روایت در هیچ یک از کتب نیامده است (طبری، ۱۴۲۰ق، ج ۲۴، صص ۴۸۵-۴۸۶؛ ابن کثیر، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص ۴۲۳؛ بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص ۱۷۲؛ مسلم، بی تا، ج ۳، ص ۱۴۲۱) و ترک تکبیر، دلیل بر ترک سنت پیامبر و چگونگی بیان تکبیر، بحث اختلافی قراء بوده و روایت نیست (ابن جزری، بی تا، ج ۲، ص ۴۰۵ و ۴۱۷).

در بخش سوم روایتی را درباره از سرگیری دوباره ختم قرآن بعد از پایان ختم اول آورده، اما ترمذی آن را غریب و غیر قوی (ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۵، ص ۱۹۵) و زملی ضعیف و مرسل شمرده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۶۴) و روایتی دیگر که دعا نمودن پیامبر بعد از ختم نیز آمده، حسن شمرده شده (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۵) اما در *الاتقان* به دلیل اختلاف راویان ضعیف شمرده شده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۶۵). بخش آخر مباحث اختلافی قراء در تکرار یا عدم تکرار سوره، بعد از ختم بوده و روایت پیامبر نیست (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۶).

در مکتب اهل بیت (ع) نیز به آغاز مجدد قرآن تا آیه پنج سوره بقره بعد از ختم قرآن و دعا کردن توسط پیامبر اشاره شده است (کبیر مدنی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۳۹۷) ایشان، روش خاصی را برای قرائت قرآن نداشته و می‌فرمودند؛ هر طور که می‌توانید قرآن را ختم کنید (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۱۳) ائمه (ع)، ثواب‌هایی را برای ختم قرآن از جمله: درود فرشتگان از صبح تا شبی که ختم انجام می‌شود و نوشته شدن خیر بسیار و اینکه یک دعای مستجاب دارد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۲۰۱) و یا نوشته شدن پاداش و حسنات بسیار (مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۳، ص ۱۳۱) متذکر می‌شدند.

۱-۷. آداب مستمع قرائت

سیوطی با استناد به آیه «وَ إِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَ أَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (الاعراف: ۲۰۴)، قطع قرائت برای سخن گفتن با دیگران، خنده و کارهای بیهوده و نگاه کردن به آنچه انسان را سرگرم می‌کند (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۱)، سکوت و ترک سخن گفتن هنگام قرائت قرآن (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۲۲) را از آداب مستمع ذکر کرده که هیچ یک روایات پیامبر نیست، بلکه سخن تابعی و توصیه خود اوست (زرکشی، ۱۳۷۶ق، ص ۶۶؛ سخاوی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۷۸؛ بیهقی، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۴۵۷).

در مکتب اهل بیت (ع) بکاء و سکوت هنگام قرائت از آداب مستمع ذکر شده است، چنانچه از امام علی (ع) نقل شده است که با شنیدن آیه ۲۲ سوره شوری، گریه‌ای سخت کرد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۲۰۶) و ایشان در نماز هنگام شنیدن آیه قرآن سکوت نمود (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۲، ص ۴۴). ائمه (ع) نیز به سکوت هنگام استماع قرآن برای بهره‌مندی از رحمت خدا توصیه کرده‌اند (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۲، ص ۴۴).

۲. آداب باطنی قرائت قرآن

۲-۱. تدبیر در قرآن

سیوطی در بحث تدبیر علاوه بر بیان آیاتی از قرآن (ص: ۲۹؛ نساء: ۸۲)، روایاتی از پیامبر آورده است، از جمله؛ قرائت سور بقره، نساء، و آل عمران و تسبیح، دعا و تعوذ در آیات مربوط به آن. سند روایت در سنن ابی داوود (بی تا، ج ۱، ص ۲۳۰) صحیح و در الاتقان (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۴۴) حسن شمرده شده است. و در روایتی دیگر، رسول خدا(ص) هر وقت «سَبَّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى» (اعلی: ۱) را می خواند، می گفت: «سبحان ربی الاعلی»، این روایت صحیح شمرده شده است (ابی داوود، بی تا، ج ۱، ص ۲۳۳). نیز روایتی که رسول خدا(ص) سوره الرحمن را از اول تا آخر بر اصحاب خود خواند، آن ها ساکت ماندند، فرمود: «این سوره را بر جنیان خواندم بهتر از شما با من برخوردار داشتند، هرگاه به این آیه می رسیدم: «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَان» (الرحمن: ۱۳) می گفتند: «و لا بشيء من نعمك ربنا نكذب؛ فلک الحمد». سند روایت در سنن ترمذی، حسن (ترمذی، ۱۳۹۵، ج ۵، ص ۳۹۹) و در الاتقان (سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۳۴۵) ضعیف شمرده شده است.

همچنین طبق گفته خود سیوطی بر اساس سند بسیار ضعیفی آمده که پیغمبر اکرم(ص) این آیه را خواند: «وَ إِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ...» (بقره: ۱۸۶) گفت: «پروردگارا به دعا امر فرمودی و اجابت را ضمانت کردی، لبیک خداوندا، لبیک، هیچ شریکی جز تو نیست لبیک...»، این روایت نیز به دلیل حضور عبدالله ابن ابی مریم ضعیف شمرده شده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۴۶؛ هیثمی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۱۱۳).

همچنین آورده اند که: «هر کس «و التین و الزیتون» را بخواند و بگوید: بله من نیز بر این معنی از گواهان هستم، و هر کس سوره قیامت را تا آخر آن بخواند و بگوید: بله، و هر کس «والمُرْسَلات» را تا آیه «فَبِأَيِّ حَدِيثٍ به عده يُؤْمِنُونَ» (مرسلات: ۵۰) بخواند و بگوید: به خداوند ایمان آوردیم». سند این روایت نیز ضعیف شمرده شده

است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۴۴؛ ابی داوود، بی تا، ج ۱، ص ۲۳۴؛ ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۵، ص ۴۴۳).

تأمین بعد از حمد نیز جزء تدبیر ارائه شده است. در روایتی آمده که پیامبر بعد از «وَلَا الضَّالِّينَ» آمین گفت که سند روایت صحیح شمرده شده است (ابی داوود، بی تا، ج ۱، ص ۲۴۶؛ ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۲، ص ۲۷). همچنین آورده است: جبرئیل در پایان سوره بقره پیغمبر(ص) را تلقین کرد که آمین بگوید و نیز هرگاه سوره بقره را ختم می‌کرد، آمین می‌گفت. زملی سند هر دو روایت را به دلیل راوی مبهم و مدلس آن ضعیف شمرده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۴۷).

استحباب قرائت از روی مصحف (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۹) و قرائت با ترتیل (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۶) برای تدبیر بیشتر و نیز آهسته کردن صدا هنگام شنیدن مانند آیات (توبه: ۳۰؛ مائده: ۶۴) از سخنان قراء است (نووی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۰۰). همچنین روایت موقوف و مرفوعی که سیوطی درباره ادا نمودن حق قرآن، با تلاوت آن در ساعات شب و روز و تدبیر در آیات آن برای رستگار شدن آورده است (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۲) در شعب الایمان (بیهقی، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۳۸۹)، موقوف و مرسل و در الاتقان ضعیف شمرده است (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۳۴).

موضوع تدبیر در مکتب اهل بیت(ع) بسیار با اهمیت‌تر است از آنچه سیوطی در این بخش به آن پرداخته است. حسن تدبیر در آیات قرآن و توجه در فهم فوائد قصص را ادای حق تلاوت دانسته (خوئی، ۱۴۰۰ق، ج ۸، ص ۷) و به توقف در آیات مربوط به ذکر بهشت و جهنم و درخواست آن از خداوند و پناه بردن از آتش جهنم، و طلب خیر از آیات مربوط به قیامت و خوف و طلب بخشش از آیات عذاب، توصیه کرده‌اند (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۱۷۴۶؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۳۰۱).

این موضوع در سیره ایشان نیز آمده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۲۱۰) همچنین به تدبیر و تفکر در قرآن به عنوان شفای قلب‌ها توصیه کرده‌اند (سید رضی، ۱۴۱۴ق، خطبه ۱۱۰، ص ۱۶۴). نیز از پیامبر است که: در آیات قرآن تدبیر کنید و به وسیله آن عبرت بگیرید چرا که تدبیر در آن رساترین عبرت‌هاست (تمیمی آمدی،

۱۴۱۰ق، ص ۳۱۸). امام علی(ع) نیز قرائتی که در آن تدبیر نباشد، را بی خیر می‌داند (ابن اشعث، بی تا، ص ۲۳۸). ائمه در مناجات خود توفیق فهم آیات و تدبیر و عبرت‌گیری از آن و قرائتی بدون تدبیر و نگاهشان با غفلت نباشد، را خواسته‌اند (آرام، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۱۵۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۲۰۷).

همچنین سیوطی بخشی را آورده است (سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۲۱۹) که ارتباط چندانی با موضوع آداب قرائت ندارد و ترجیح داده شد در بخش جداگانه‌ای مورد بررسی قرار گیرد که هیچ یک از آنها، سخن پیامبر نیست، بلکه دستوراتی است که قراء قرآن وضع کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

آنچه از بررسی روایات در هر دو مکتب بدست آمد، علاوه بر مشکلات سندی روایاتی که سیوطی در این نوع به کار برده است، کم توجهی به امر تدبیر در مکتب اوست که از بین نوزده بخش، فقط به یک بخش در زمینه تدبیر قرآن پرداخته است و حتی بعضی روایاتی را که در این بخش آورده، نمی‌توان به عنوان تدبیر پذیرفت، از جمله بحث «تأمین» بعد از سوره حمد، که او جزء تدبیر آورده است که با رد این روایات، مابقی روایات این بخش بسیار محدود می‌شود، حال آنکه در مکتب اهل بیت(ع) و حتی روایات پیامبر اکرم(ص) به بحث تدبیر اهمیت ویژه‌ای قائل شده‌اند، گرچه به علت محدودیت قادر به ارائه تمام روایات اهل بیت(ع) نبودیم، اما همان مقدار اندک، نوع نگاه ایشان به قرائت را مشخص می‌کند.

بنابراین نتیجه‌ای که از این رویه سیوطی در جهان اسلام حاصل شده است، ظاهرگرایی در امر قرائت قرآن که روز به روز تعداد قاریان قرآن رو به افزایش است و به همان میزان توجه به امر مهم تدبیر که هم در آیات قرآن به آن بسیار تاکید شده است، و هم اینکه پیامبر(ص) در تبیین آیات الهی به آن توجه ویژه‌ای داشته‌اند، کم‌رنگ‌تر شده است.

کتابنامه

قرآن کریم.

- ابن ابی شیبّه، أبو بکر (۱۹۹۷م)، *مسند ابن ابی شیبّه*، تحقیق: عادل بن یوسف العزازی و أحمد بن فرید المزیدی، الرياض: دار الوطن.
- ابن ادريس، محمد بن احمد محقق (۱۴۱۰ق)، *السرائر الحاوی لتحرير الفتاوی*، تحقیق: حسن بن احمد الموسوی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- ابن اشعث، محمد بن محمد، (بی تا) *الجعفریات (الأشعثیات)*، تهران: مکتبه النینوی الحدیثه،
- ابن البیع، أبو عبدالله الحاکم، (۱۴۱۱ق)، *المستدرک علی الصحیحین*، تحقیق: مصطفی عبد القادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن الجزری، محمد بن محمد بن یوسف، (بی تا)، *النشر فی القراءات العشر*، تحقیق: علی محمد الضباع، بی جا: المطبعه التجاریه الكبرى.
- ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۶۲ ش)، *النصالح*، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین _____ (۱۳۷۶ ش)، *الأمالی*، تهران: کتابچی، چاپ ششم.
- _____ (۱۳۷۸ق)، *عیون أخبار الرضا(ع)*، تحقیق: مهدی لاجوردی، تهران: نشر جهان.
- _____ (۱۴۰۶ق)، *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*، قم: دار الشریف الرضی.
- _____ (۱۴۱۳ق)، *من لا یحضره الفقیه*، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی (۱۳۸۵ق)، *دعائم الإسلام*، تحقیق: آصف فیضی، قم: مؤسسه آل البيت(ع).
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق)، *تحف العقول*، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۰ق)، *الطرائف فی معرفه مذاهب الطوائف*، تحقیق: علی عاشور، قم: خیام.
- ابن کثیر القرشی، أبو الفداء (۱۴۲۰ق)، *تفسیر القرآن العظیم*، تحقیق: سامی بن محمد سلامه، بی جا، دار طیبه للنشر والتوزیع.

- ابن ماجه قزوینی، ابو عبدالله (بی تا)، سنن ابن ماجه، تحقیق: محمد فؤاد عبد الباقي، بی جا: دار احیاء الکتب العربیة.
- بحرانی، سید هاشم بن سلیمان (۱۳۷۴ش)، البرهان فی تفسیر القرآن، تحقیق: قسم الدراسات الإسلامیة مؤسسه البعثة، قم: مؤسسه بعثه.
- بخاری جعفی، محمد بن اسماعیل (بی تا)، تاریخ کبیر، حیدر آباد - الدکن: دائرة المعارف العثمانیة.
- بخاری جعفی، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۲ق)، صحیح البخاری، تحقیق: محمد زهیر بن ناصر الناصر، بی جا، دار طوق النجاة.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ق)، المحاسن، تحقیق: محدث، جلال، قم: دار الکتب الإسلامیة.
- بیهقی، أبوبکر (۱۴۲۴ق)، السنن الکبری، تحقیق: محمد عبد القادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- _____ (۱۴۲۳ق)، شعب الإیمان، تحقیق: دکتر عبد العلی عبدالحمید حامد، ریاض: مکتبه الرشد.
- ترمذی، محمد بن عیسی (۱۳۹۵ق)، سنن الترمذی، تحقیق: أحمد محمد شاکر، ومحمد فؤاد عبد الباقي، مصر: شرکه مکتبه ومطبعة مصطفى البابي الحلبي.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۴۱۰ق)، غرر الحکم و درر الکلم، تحقیق: سید مهدی رجائی، قم: دار الکتب الإسلامی.
- تمیمی، أبویعلی عیسی بن هلال (۱۴۰۴ق)، مسند أبی یعلی، تحقیق: حسین سلیم أسد، دمشق: دار المأمون للتراث.
- جرجانی، ابن عدی (۱۴۱۸ق)، الکامل فی ضعفاء الرجال، تحقیق: عادل أحمد عبد الموجود و علی محمد معوض، بیروت: الکتب العلمیة.
- جوینی، أبوالمعالی (۱۴۲۸ق)، نهاییه المطلب فی درایه المذهب، تحقیق: عبدالعظیم محمود اللذیب، بی جا: دار المنهاج.

- الحاطی، یوسف بن عبد الله (بی تا)، *العناية بالقرآن الكريم في العهد النبوي الشريف*، مدینه: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، *وسائل الشیعه*، تحقیق: مؤسسه آل البيت (ع)، قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- _____ (۱۴۱۴ق)، *هدایة الأمة إلى أحكام الأئمة (ع)*، تحقیق آستان قدس رضوی، مشهد: آستانه الرضویة المقدسة.
- _____ (۱۴۱۸ق)، *الفصول المهمة في أصول الأئمة (تكملة الوسائل)*، تحقیق: القائینی، محمد بن محمد الحسین، قم: موسسه معارف اسلامی امام رضا (ع).
- حکیمی، محمد رضا (۱۳۸۰ ش)، *الحیاء*، ترجمه احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- الحلبی، برهان الدین (۱۹۸۸م)، *الاغتباط به من رمی من الرواة بالاختلاط*، تحقیق: علاء الدین علی رضا، القاهرة: دار الحديث.
- حمیری، عبد الله بن جعفر (۱۴۱۳ق)، *قرب الإسناد*، قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- الدارمی، أبو محمد (۱۴۱۲ق)، *سنن الدارمی*، تحقیق: حسین سلیم أسد الدارانی، المملكة العربیة السعودیة: دار المغنی للنشر والتوزیع.
- رازی المقرئ، أبو الفضل عبد الرحمن (۱۴۱۵ق)، *فضائل القرآن وتلاوته للرازی*، تحقیق: دکتر عامر حسن صبری، بی جا: دارالبشائر الإسلامیة،
- راوندی، قطب الدین، (۱۴۰۷ق)، *الدعوات / سلوة الحزین*، قم: انتشارات مدرسه امام مهدی (عج).
- زرکشی، بدرالدین (۱۳۷۶ق)، *البرهان في علوم القرآن*، تحقیق: محمد أبو الفضل إبراهيم، بی جا: دار إحياء الكتب العربیة.
- سَجِسْتَانِي، أبو داود (بی تا)، *سنن أبي داود*، تحقیق: محمد محیی الدین عبد الحمید، صیدا - بیروت: المكتبة العصرية.
- سخاوی، أبو الحسن (۱۴۱۸ق)، *جمال القراء وكمال الإقراء*، تحقیق: د. مروان العطيّة، بیروت - دمشق: دار المأمون للتراث.
- سیوطی، جلال الدین (۱۴۲۱ق)، *الإتقان في علوم القرآن*، بیروت: دار الكتاب العربی.

_____ (۱۴۳۴ق)، *الاتقان فی علوم القرآن*، مصحح: محمد سالم هاشم، قم: انتشارات ذوی القربی.

شافعی، ابن إدريس (۱۴۰۰ق)، *المسند*، بیروت: دار الکتب العلمیة.

شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق)، *نهج البلاغه*، تحقیق: فیض الإسلام، قم: هجرت.

شعیری، محمد بن محمد (بی تا)، *جامع الأخبار*، نجف: مطبعة حیدریة.

طبرانی، أبوالقاسم (بی تا)، *المعجم الكبير*، تحقیق: حمدی بن عبد المجید السلفی، القاهرة: مكتبة ابن تیمیة.

طبرسی، حسن بن فضل (۱۴۱۲ق)، *مکارم الأخلاق*، قم: شریف رضی.

طبری، محمد بن جریر (۱۴۲۰ق)، *جامع البیان فی تأویل القرآن*، تحقیق: أحمد محمد شاکر، بی جا: مؤسسه الرساله.

عسقلانی، ابن حجر (۳۲۶ق)، *تهذیب التهذیب*، هند: مطبعة دائرة المعارف.

_____ (۱۳۷۹ق)، *فتح الباری شرح صحیح البخاری*، تحقیق: عبد العزیز بن عبد الله بن باز، بیروت: دار المعرفة.

عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ق)، *تفسیر العیاشی*، تحقیق: رسولی محلاتی، هاشم، تهران: لمطبعة العلمیة.

فربابی، أبوبکر (۱۴۰۹ق)، *فضائل القرآن*، تحقیق: یوسف عثمان فضل الله جبریل، الرياض: مكتبة الرشد.

فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۰۶ق)، *الوافی*، اصفهان: کتابخانه امام امیر المؤمنین علی (ع).

قاسم بن سلام، أبوعبید (۱۴۱۵ق)، *فضائل القرآن للقاسم بن سلام*، تحقیق: مروان العطیة، دمشق - بیروت: دار ابن کثیر.

کبیر مدنی، سید علیخان بن احمد (۱۴۰۹ق)، *ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین*، تحقیق: محسن حسینی امینی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، *الکافی*، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الإسلامیة.

_____ (۱۴۲۹ق)، *کافی*، تحقیق: دارالحدیث، قم: دارالحدیث.

- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مجلسی، محمد تقی (۱۴۰۶ق)، روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، تحقیق: حسین موسوی کرمانی، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.
- مسلم بن الحجاج، أبوالحسن القشیری النیسابوری (بی تا)، صحیح مسلم، تحقیق: محمد فؤاد عبد الباقي، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، الإختصاص، تحقیق: غفاری، علی اکبر و محرمی زرنندی، محمود، قم: المؤتمر العالمی لالفیة الشیخ المفید.
- مناوی القاهری (۱۳۵۶)، فیض القادیر شرح الجامع الصغیر، مصر: المكتبة التجارية الكبرى.
- نسائی، أبو عبدالرحمن (۱۴۲۱ق)، السنن الكبرى، تحقیق: حسن عبد المنعم شلبي، بیروت: مؤسسه الرسالة.
- نوری، حسین (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تحقیق: مؤسسه آل البيت(ع)، قم: مؤسسه آل البيت(ع).
- نوی، أبو زکریا محیی الدین (۱۴۱۴ق)، التبیان فی آداب حملة القرآن، تحقیق: محمد الحجار، بیروت: دار ابن حزم.
- ورام بن أبی فراس، مسعود بن عیسی (۱۴۱۰ق)، مجموعته ورام، قم: مکتبه فقیه.
- هاشمی خوبی، میرزا حبیب الله (۱۴۰۰ق)، منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه، تحقیق: میانجی، ابراهیم، تهران: مکتبه الإسلامیه.
- هیثمی، أبوالحسن نورالدین علی (۱۴۱۴ق)، مجمع الزوائد و منبع الفوائد، تحقیق: حسام الدین القدسی، القاهرة: مکتبه القدسی.